

УДК 811.161.2'282.2

ББК 81.2. Ук-2

Ганна Березовська

ЛЕКСИКОГРАФІЯ НАЗВ ОДЯГУ ТА ВЗУТТЯ У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті подано матеріал про укладання словника назв одягу та взуття у східноподільських говірках. Розглянуто особливості будови словникових статей, зокрема зафіксовано фонетичні та морфологічні варіанти, запозичення, ендемізми, описано семантику лексем.

Ключові слова: словник, назви одягу та взуття, східноподільські говірки, лексема, словникова стаття, семантика, фонетичний варіант, синонімічний ряд.

Вивчення лексичного складу говорів є одним із актуальних завдань діалектології, бо підготовка Загальнонаціонального лексичного атласу та Словника українських говорів вимагає попереднього докладного збору і аналізу лексичного матеріалу з різних мовних ареалів.

Визначення тенденції просторового розміщення лексики і компонентів її семантичної структури залишається актуальним для сучасної діалектної лексикології.

Протягом останніх років активізувалося вивчення словникового складу говорів різних ареалів. З'явилося чимало лексикографічних загальних і тематичних праць. Досить активно досліджуються поліські, гуцульські, бойківські, буковинські, східнослобожанські говірки.

Лексика Поділля, незважаючи на стрімкий розвиток діалектології в останні десятиріччя, є найменш дослідженою з-поміж усіх діалектних зон. Лексика окремих тематичних груп описана у наукових працях І. Варченка, А. Очеретяного, Т. Шевченка, зафіксована у словниках подільських говірок М. Доленка «Словник діалектної лексики Вінниччини», Д. Брилінського «Словник подільських говірок» та Т. Тищенко «Лексика бджільництва Східного Поділля». Частина лексики Східного Поділля представлено у тематичних словниках Т. Громко, В. Лучика, Т. Поляруш «Словник народних географічних термінів Кіровоградщини» та О. Вікторіної «Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини».

Тематична група лексики назв одягу і взуття є однією з найбільш давніх у мові і демонструє зміни у традиціях і побуті мовців, що призводять до зникнення лексем, заміни їх іншими, розширення чи звуження їх семантики. Тому закономірно, що ця тематична група є об'єктом постійного зацікавлення лінгвістів. Найбільш повно описана тематична група лексики на позначення одягу і взуття у поліських говірках, зокрема у працях Ф. Бабія, Г. Гримашевич, Д. Неділько, в закарпатських – Н. Пашкової, М. Дерке, в середньонадніпрянсько-степових – Т. Щербини, у східностепових – Н. Клименко. «Словник назв одягу та взуття середньополіських і суміжних говірок» укладено Г. Гримашевич.

Поділля, зокрема і його східні говірки, через призму лексики на позначення одягу і взуття не представлене, що і визначає актуальність нашого дослідження.

Словник назв одягу та взуття у східноpodільських говірках підготовлено у зв'язку з необхідністю опрацювання лексики говірок Східного Поділля і якнайповніше фіксує діалектний матеріал.

При укладанні Словника використано лише факти живого народного мовлення – власні спостереження над місцевою лексикою східноpodільських говірок 207 населених пунктів південно-західних районів Київської (6 н.п.), східних – Вінницької (52), західних – Черкаської (83) і Кіровоградської (31), північно-західних – Миколаївської (9), північно-східних – Одеської (26) областей.

Авторський Словник є тематичним і становить спробу репрезентації лексики таких лексико-семантичних груп: загальні назви одягу, назви верхнього одягу, назви спіднього одягу, назви одягу новонароджених, назви головних уборів, назви тканини, назви прикрас, назви взуття.

Реєстр Словника налічує понад 2500 словникових статей. Тлумачення багатозначних у говірках лексем обмежено тематичною групою. З огляду на те, що в окремих говірках уживають лише плюральні форми, в реєстрі подано окремими статтями лексеми у формі однини і лексеми у формі множини. Омоніми подано окремими словниковими статтями і позначено надрядковими арабськими цифрами, порядок їх розташування відповідає нумерації. Для ілюстрацій використано уривки зв'язного мовлення, записані на магнітофонну стрічку.

Словник укладено за алфавітно-гніздовим принципом. Словникова стаття складається із реєстрового слова (літературна назва або літературизована форма), розташована в алфавітному порядку з урахуванням не тільки літер першого слова, а й літер інших слів словосполучень; фонетичних варіантів лексем із вказівкою на їх локалізацію (лексеми записано спрощеною фонетичною транскрипцією), (список обстежених населених пунктів подано на початку словника); граматичних ремарок: для іменників – рід, число, для дієслів – вказівка на вид, тощо; зазначення семантики слова, після якого вказано найбільш уживаний синонім, що є також реєстровим словом і біля нього подано синонімічний ряд. У структурі багатозначних лексем семи подано в порядку звуження їх ареалу поширення.

Усі фонетичні варіанти представлених назв подано в одній словниковій статті в порядку звуження їх ареалу. Значну кількість варіантів мають назви *крепдешин* (21), *устілка* (19), *дерматин* (12), *чотирьохклинка* (11), *хлястик* (11), *ремін* (10), *светр* (10), *одяльце* (9), *повивач* (9), *пряжка* (9), *шестиклинка* (9), *берет* (8), *онуча* (8), *галіфе* (7), *френзелі* (7), *синтетика* (7), *дванадцятклинка* (6), *джинси* (6), *літнік* (6), *манжет* (6), *плісерівка* (6), *пуловер* (6), *велюр* (5), *гудзик* (5), *жакет* (5), *пеленка* (5), *повзунки* (5), *тюбітейка* (5), *резиняки* (4) та ін.

Граматичні варіанти представлені різними словниковими статтями: *борт* ч.р. 'відвернутий і випрасуваний край на грудях одягу', *борти* мн. 'відігнуті краї капелюха'; *берет* ч.р. 'головний убір із м'якої тканини без окола і козирка', *беретка* ж.р. 'те саме'; *волок* ч.р. 'ремінець, яким зав'язують постолі та обв'язують онучі на нозі', *волока* ж.р. 'те саме'; *лодочка* ж.р. 'виріз на платті для шії, горизонтальний від плеча до плеча', *лодочки* мн. 'жіночі туфлі з гострими носками і на низьких підборах'; *підплечик* ч.р. 'підкладка на плечі одягу біля рукава у вигляді маленької подушечки', *підплечики* мн. 'підкладка або вставка від плечей до половини

грудей і спини в чоловічій сорочці народного крою»; *плечик* ч.р. 'підкладка на плечі одягу біля рукава у вигляді маленької подушечки', *плечики* мн. 'вішалка для одягу у вигляді вигнутої палиці'; *пола* ж.р. 'край кожної з половин одягу, що розгортається спереду', *поли* мн. 'відігнуті краї капелюха'; *берег* ч.р. 'квітчасте обрамлення хустки', *бережок*, зменш. до *берег* ч.р. 'те саме'; *душі* мн. 'відвернуті і випрасувані краї на грудях одягу', *душики*, зменш. до *душі* мн. 'те саме'; *обкидати*, *недок.* 'густо обшивати, обробляти нитками краї чого-небудь', *обкидати*, *док.* 'густо обшити, обробити нитками краї чого-небудь' та ін.

Номінативні одиниці представлені різними структурними типами. Однослівні номени репрезентовано одним лексико-граматичним класом – іменниками. Засобом вираження більшості аналітичних найменувань є атрибутивне узгоджене словосполучення, де роль стрижневого слова виконує лексема – назва різновиду одягу, а залежне слово – прикметник-конкретизатор. Рідше словосполучення можуть утворювати два іменники, поєднані зв'язком керування (*шапка з нутрії*, *шапка з вухами*, *хустка до боку*, *хустка для жениха* та ін.). Специфічними на досліджуваному ареалі є атрибутивні словосполучення, головне слово в яких виражене іменником, а залежне – іменником із прийменником *до* або *про* (*одежа про свято* 'одяг, який коштує дорого'; *одежа до ходу* 'одяг, який носять щодня').

Ядро тематичної групи лексики утворюють назви, відомі українській національній мові (загальнонародні, літературно-нормативні слова) і такі, що побутують в інших говірках. Проте зафіксовано чимало лексичних одиниць, які вирізняють досліджувану говірку і які можна кваліфікувати як ендемізми (*хустка восьмий номер* 'хустка розміром 80 на 80 сантиметрів', *хустка дванадцятий номер* 'хустка 120 на 120 сантиметрів', *хустка здорової руки* 'хустка великого розміру', *колокола* 'чоловічі штани, розширені від колін донизу', *виймачка* 'розпірка спереду чоловічих штанів; ширінка', *дрочило* 'смужка тканини або мережива, яку пришивають внизу жіночої сорочки чи спідньої спідниці' та ін.).

Переважна більшість зафіксованих одиниць є словами питомого походження, корені яких сягають праслов'янського джерела: *крайка*, *пояс*, *зав'язка*, *очіпок*, *чепець*, *чепчик*, *запонка*, *пуговиця*, *пуговичка*, *пуговка*, *ковтки*, *завушниця*, *сорочка*, *онуча* та ін.

Чимало зафіксованих лексем є запозичені зі слов'янських (польська, російська) і неслов'янських (латинська, румунська, німецька, італійська, французька) мов. Найбільше запозичень із французької: *біжутерія*, *брошка*, *бархат*, *крепдешин*, *батист*, *сатин*, *поплін*, *репс*, *перкаль*, *кашемір*, *бостон*, *драп*, *пальто*, *демісезонний*, *гофре*, *плісе*, *трико*, *галіфе*, *лампас*, *кашкет*, *панама*, *кепка*, *фуражка*, *картуз*, *берет*, *кальсони*, *панталони*, *резина*, *бретелька*, *корок*; польської: *пасок*, *манькети*, *ганчірки*, *бомчики*, *гудзик*, *кульчик*, *плахта*, *шкарпетки*; тюркських: *атлас*, *б'язь*, *очкур*, *парча*, *серга*, *штани*, *шаровари*, *лампас*, *кайма*, *каптур*, *папах*, *башик*, *войлок*, *чоботи*; німецької: *плюш*, *байка*, *брюки*, *шляпа*, *панчохи*, *бюстгальтер*, *туфлі*; англійської: *вельвет*, *гольфи*, *кліпси*, *труси*, *шорти*; російської: *манжет*, *манжета*, *косинка*, *лавсан*, *бурки*; грецької: *канат*, *манатки*; латинської: *бріль*, *капелюх*; голландської: *ситець*, *ліфтики*; румунської: *манто*; угорської: *бунда*; баварської: *шляпа*.

Семантична структура лексем вказує на їх полісемічність. Так, багатозначними є назви *полька* (25) значень, *москвичка* (22), *чуні* (21), *бунда* (19), *жупан* (19), *макінтош* (18), *тужурка* (17), *каптан* (15), *свита* (14), *сачок* (13), *тулуб* (13), *бобрик* (12), *боти* (12), *запаска* (12), *каптур* (12), *лапті* (12), *розлітайка* (12), *бобка* (11), *сукня* (11), *чемерка* (11), *гуня* (10), *літник* (10), *ватник* (9), *гунька* (9), *тестка* (9), *димка* (9), *доха* (9), *осінка* (9), *пілка* (9), *плат* (9), *постоли* (9), *трико* (9), *камбойка* (8), *крайка* (8) та ін.

У Словнику також представлені вузьколокальні назви, зафіксовані лише в одній із досліджуваних говірок: *андріан* 'напівшовкова тканина', *баска* 'широкий пояс у спідниці', *басмач* 'майстер, який ремонтує взуття', *баток* 'широка смужка по краях однотонної хустки', *бейлик* 'короткий верхній жіночий одяг із підкладкою', *богородиця* 'капюшон', *єврейка* 'жіноча шапочка', *вольте* 'тонка тканина', *гринжолі* 'старе стоптане взуття', *гундулі* 'старий одяг непридатний для носіння', *жебраки* 'взуття у вигляді тапок, пошите із халяв чобіт', *жерсі* 'легка куртка з поролоною підкладкою', *кісейка* 'тонка хустка з маленькими тороками', *козатінка* 'блузка з короткими рукавами', *кокнетка* 'короткий верхній одяг на ваті', *кунтуш* 'верхній чоловічий одяг', *латун* 'майстер, який ремонтує взуття', *лацкан* 'нашитий шматок тканини певної форми, що закриває отвір кишені', *лизьоха* 'жіноча плюшева куртка з ватною підкладкою', *лютинка* 'невелика квітчаста хустка з тонкої шерсті', *мазниця* 'чоловіча хутряна шапка', *маласкін* 'груба бавовняна тканина темного кольору', *малахайка* 'висока хутряна шапка з суконним верхом', *мандебурка* 'спортивна шапочка', *вивирнички* 'дитяче взуття з тонкої штучної шкіри', *ротонда* 'одяг, який не прилягає до тіла', *сафа* 'клин у чоловічих штанах', *саян* 'спідниця із грубої тканини', *строчанка* 'фуфайка', *таполетки* 'легкі туфлі без підборів', *чуреки*, *чулені* 'валянки, пошиті із тканини і вати', *чундра* 'старий одяг, непридатний для носіння', *чуйки* 'легкі туфлі без підборів' та ін.

Словник вміщує назви, відомі у літературній мові і в інших діалектах з іншою семантикою. Так, для лексеми *банани* відзначено семантику 'штани особливого крою, завужені в бедрах і прямі донизу', *бутилка* 'чобіт, у якому халява без замка і щільно облягає ногу', *восьмьорка* 'хустка розміром 80 на 80 сантиметрів', *вухо* 'нашитий шматок тканини певної форми, що закриває отвір кишені', 'відкидна деталь шапки, яка прикриває вухо', *десятка* 'хустка 100 на 100 сантиметрів', 'домоткане полотно у десять пасом', 'сорочка із домотканого полотна у десять пасом', *йожик* 'приколка, обшита тканиною з великим ворсом, яку одягають на закручене волосся', *кобилка* 'металева дужечка для застібання гаплика', *конверт*, *пакет* 'дитяча ковдра у вигляді конверта', *коник* 'металева застібка у вигляді гачка', *краб*, *крабик* 'приколка, яка складається із двох частин, схожих на грабельки', *криничка* 'прямокутний виріз на грудях плаття', *личка* 'відвернуті і випрасувані краї на грудях одягу', *ласточка* 'клин під рукавом сорочки', *лодочка* 'виріз на платті для ший, горизонтальний від плеча до плеча', *півник*, *петушок* 'хлопчача трикотажна шапочка з приплюснутим верхом', *собачка* 'деталь застібки-блискавки', *сучка* 'жіноча плюшева куртка з ватною підкладкою', *трійка* 'комплект верхнього одягу, що складається із піджака, штанів і жилетки' та ін.

Синонімічний ряд лексеми представлений у Словнику після найбільш уживаного номена. Окремі назви мають значний синонімічний ряд: *білизна* (15), *одяг* (12), *ластка* (12), *блузка* (9), *дудки* (9), *жилетка* (9), *швачка* (8), *капюшон* (7), *плюшка* (5), *одяг зношений* (29), *хустка накидна* (28), *одяг дорогий* (24), *одяг святковий* (20), *одяг повсякденний* (15), *плаття розкльошоне* (11), *штани десятчані* (11), *одяг траурний* (9), *сорочка десятчана* (9) та ін. Наприклад, на позначення фартуха без нагрудника в окремих говірках лексема *фартух* вступає у синонімічні відношення з лексемами *запередник*, *напередник*, *попередник*, *попередниця*, *пиреднік*, *припинда*, *припиндушка*, *обпиначичка*, *фартушок*.

У переважній більшості реєстрові слова проілюстровано вживанням у реченні чи словосполученні. Наприклад, *дл'аска / це ба'лонова куртка с капою / йа'ка опклад'ана іс'куствиним м'ехом / ў н'і ходили молод'і л'уди* (Ос.); *чун'і кл'ейали с камори / на вал'анки накл'далис'а / йак г'лош'і* (Пог.).

Наявність ілюстрації, представленої у Словнику, допомагає розкрити семантику слова, подати інформацію про побут подолян.

Матеріали Словника прислужаться для вивчення номінаційних процесів та закономірностей функціонування мови в її східноpodільському ареалі.

Література

1. Березовська Г. Г. Словник назв одягу та взуття у східноpodільських говірках / Г. Г. Березовська. – Умань: Уманське комунальне видавничо-поліграфічне підприємство, 2010. – 348 с.
2. Бичко З. М. Словник діалектної лексики с. Грабовець Стрийського району Львівської обл. / З. М. Бичко. – Львів, 1992. – 27 с.
3. Брилінський Д. М. Словник подільських говірок / Д. М. Брилінський. – Хмельницький: Редак.-видав. відділ, 1991. – 115 с.
4. Ващенко В. С. Словник полтавських говорів / В. С. Ващенко. – Харків: Вид-во Харк. ун-ту, 1960. – 107 с.
5. Вікторіна О. М. Словник лексики та фразеології народної медицини й лікувальної магії Кіровоградщини / О. М. Вікторіна. – Кіровоград: Центрально-Українське вид-во, 2006. – 436 с.
6. Гримашевич Г. І. Словник назв одягу та взуття середньоподільських і суміжних говірок / Г. І. Гримашевич. – Житомир: Північноукраїнський діалектологічний центр Житомирського державного педагогічного університету імені Івана Франка, 2002. – 184 с.
7. Громко Т. В., Лучик В. В., Поляруш Т. І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини / Т. В. Громко, В. В. Лучик, Т. І. Поляруш. – Київ – Кіровоград: РВГШ КДПУ, 1999. – 224 с.
8. Гуцульські говірки. Короткий словник / відп. ред. Я. Закревська. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. – 232 с.
9. Лисенко П. С. Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся / П. С. Лисенко. – К.: Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, 1961. – 72 с.

10. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – К. : Наук. думка, 1974. – 260 с.
11. Мельничук О. С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівка (Кодимський р-н, Одеська обл.) / О. С. Мельничук // Лексикографічний бюлетень. – Вип. 2. – К., 1952. – С. 67 – 98.
12. Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської обл. / А. А. Москаленко. – Одеса : Вид-во Одес. пед. ін-ту, 1958. – 78 с.
13. Никончук М. В., Никончук О. М. Ендемічна лексика Житомирщини / М. В. Никончук, О. М. Никончук. – Житомир, 1989. – 272 с.
14. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К. : Наук. думка, 1984. – Ч. 1 : А – Н. – 495 с. ; Ч. 2 : О – Я. – 515 с.
15. Сизько А. Т. Словник діалектної лексики говірок сіл південно-східної Полтавщини / А. Т. Сизько. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1990. – 100 с.
16. Тищенко Т. М. Лексика бджільництва Східного Поділля / Т. М. Тищенко. – Умань, 2008. – 88 с.
17. Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпрянщини : у 4-х т. / В. А. Чабаненко. – Запоріжжя, 1992. – Т. 1 : А – Ж. – 1992. – 324 с. ; Т. 2 : З – Н. – 1992. – 372 с.
18. Шило Гаврило. Словник наддністрянських говірок / Гаврило Шило. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2008 (Серія «Діалектологічна скриня»). – 288с.

Some material on compiling a dictionary of the names of clothes and foot-wear in the East Podillya dialects is given. The peculiarities of the process of compiling dictionary articles are studied. Phonetical and morphological variants, borrowings, endemisms are recorded. The semantics of lexemes is described.

Key words: dictionary, names of clothes and foot-wear, East Podillya dialects, lexeme, dictionary article, semantics, phonetical variant, synonymic row.

В статтє приведен материал о издании словаря названий одежды и обуви в восточноподольских говорках. Рассмотрено особенности строения словарных статей, в частности зафиксировано фонетические и морфологические варианты, заимствования, эндемизмы, описано семантику лексем.

Ключевые слова: словарь, названия одежды и обуви, восточноподольские говорки, лексема, словарная статья, семантика, фонетический вариант, синонимический ряд.